

**SOKULLUZÂDE MEHMED EKREM'İN
FENN-İ SERVET (1898) ESERİNDE
MODERN İKTİSADİ KAVRAMLARI
HALKA AÇIKLAMAK VE ÖĞRETMEK**

EXPLAINING AND TEACHING MODERN
ECONOMIC CONCEPTS TO THE PUBLIC IN
SOKULLUZÂDE MEHMED EKREM'S FENN-İ
SERVET (1898) [SCIENCE OF WEALTH]

Gökhan KAYA

58

SOKULLUZÂDE MEHMED EKREM'İN FENN-İ SERVET (1898) ESERİNDE MODERN İKTİSADİ KAVRAMLARI HALKA AÇIKLAMAK VE ÖĞRETMEK

EXPLAINING AND TEACHING MODERN ECONOMIC CONCEPTS TO THE PUBLIC IN SOKULLUZÂDE MEHMED EKREM'S FENN-İ SERVET (1898) [SCIENCE OF WEALTH]

Gökhan KAYA ¹

Anahtar Kelimeler:

Yakınçağ Tarihi
Sokulluzâde Mehmed Ekrem
Fenn-i Servet
Modern İktisadi Düşünce
Halk, Ahlâk.

Keywords:

Modern Era
Sokulluzâde Mehmed Ekrem
Science of Wealth
Modern Economic Thought
Public, Ethics

ÖZ

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat tarihi dahil olmak üzere iktisadi konuları içeren başta nasihatnâme/ siyasetnâmeler olmak üzere çeşitli eserler bulunmaktaydı. Klasik dönemde yapılan ilim tasniflerinde iktisata denk düşen ilmin adı İlmi-i Tedbir-i Menzil'di. Bu adlandırma, 19. yüzyılda Avrupa'dan aktarılan yeni bilgilerin, kavramların ve tekniklerin yanı sıra Osmanlı dışındaki dünyanın tanınmasının getirdiği siyasi, ekonomik, kültürel değişim ve dönüşümün bir sonucu olarak yüzyılın sonunda İlmi-i İktisad'a dönüştü. Bu bilimin içeriğini tanımak, anlamak ve anlatmanın araçları; İmparatorluğun 1860'dan itibaren iyice belirginleşen kültürel değişimin faillerinden olan gazeteler başta olmak üzere mecmualar, tercüme ve telif eserler, Osmanlı sefirlerinin yazdığı layihalar ile yabancı diplomatların görüşleri oldu. İmparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz mali-ekonomik durumun da modern iktisat bilgisinin öğrenilmesi ve öğretilmesinde etkili oldu. Çalışmamızın konusu olan Sokulluzâde Mehmed Ekrem'in Fenn-i Servet adlı eseri, iktisadi akımların, İmparatorluğun mali-ekonomik durumunun bilgisini vermektense halkın modern iktisadi kavramlar hakkında bilgilendirilmesine yöneliktir. Sorular ve cevaplardan oluşan eser, iktisat ilmini; kişinin tasarruflu ve çalışkan olması gibi ahlâki özelliklerle ilişkilendirir.

ABSTRACT

Until the 19th century, number of works addressing economic matters, most notably nasihatnâmes and siyasetnâmes, were present within the Ottoman Empire, including those relevant to economic history. In the classification of the sciences in the classical period, the field corresponding to economics was known as "İlmi-i Tedbir-i Menzil" (the science of household management). This designation evolved into "İlmi-i İktisad" (the science of economics) by the end of the 19th century, as a result of the political, economic and cultural change and transformation as well as new knowledge, concepts and techniques transferred from Europe and the growing awareness of the world beyond the Ottoman domain. Tools for understanding, interpreting, and disseminating this science included newspapers, key agents of the cultural transformation that became increasingly visible after 1860, alongside journals, translated and original works, reports by Ottoman ambassadors, and observations by foreign diplomats. The deteriorating fiscal and economic situation of the Empire also played a significant role in the motivation to learn and teach modern economic knowledge. The subject of this study, Fenn-i Servet by Sokulluzâde Mehmed Ekrem, is less concerned with describing economic theories or the fiscal condition of the Empire than it is with informing the public about modern economic concepts. Structured in a question-and-answer format, the work connects the discipline of economics to moral virtues such as thrift and industriousness.

¹ Doç. Dr., Hitit Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, gokhankaya71@gmail.
com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6652-5630>

Alıntılanmak için/Cite as:
Kaya G., (2025). Sokulluzâde
Mehmed Ekrem'in Fenn-i
Servet (1898) Eserinde Modern
İktisadi Kavramları Halka
Açıklamak ve Öğretmek,
Çukurova Üniversitesi Sosyal
Bilimler Enstitüsü Dergisi, 34
(2), 1013-1027

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonlar, dış borçlanma, Düyun-ı Umumiye, ülkeye yabancı sermaye girişinin artması, Avrupa menşeli hayat tarzının yaygınlaşması, Batı’da üretilen malların çeşitliliği ve ucuz olması gibi olgularla karşılaşmıştır. Bu karşılaşma sonucunda Klasik Dönem’in temel uygulamaları olan iyice zayıflamış olan tımar, iltizam lonca sistemi neredeyse ortadan kalkmış, yine Klasik Dönem iktisadi zihniyetinin ana ilkelerinden olan ihtiyaç için üretimdense pazar için üretim anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Geleneksel kurumlar, uygulamalar ve anlayışlar ortadan kalkarken Avrupa ekonomisine yarı bağımlı olmanın sonucu olan Avrupa sermayeli, orijinli bankalar, sigorta şirketleri, altyapı yatırımlarını yürüten yabancı şirketler, reji uygulamaları gibi yeni kurumlar ve uygulamalar Osmanlı ekonomisinin temel kurumlarından olmaya başlamıştır.² Bu gelişmeler birbirine bağlı iki sonuç daha doğurmuştur; Bunlar, Osmanlıların özellikle mali-ekonomik sorunları derinden fark etmeleri ile modern iktisat bilimini öğrenmenin ve anlamının bir zorunluk haline gelmesiydi.

Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle Klasik Dönem ve hemen sonrasında iktisadi konuları barındıran metinler denilince ilk akla gelenler padişahların yazdığı adaletnâmeler,³ devlet adamlarının yazdığı nasihatnâmeler/ siyasetnâmeler, layihâlar, risalelerdir.⁴ Osmanlı İmparatorluğu’nda Klasik Dönem Osmanlı

iktisadi zihniyetinin⁵ geride bırakıldığının bir göstergesi sayılabilecek modern iktisat ve maliye alanlarındaki yayınların ise Tanzimat Fermanı’nın ilanından itibaren canlanma sürecine girdiği görülmektedir. Bizzat Ferman’ın içeriğindeki yeni iktisadi ve mali uygulamalar yeni bir dönemin başlangıcı olduğuna dair güçlü bir işarettir. Diğer somut kanıtlar ise III. Selim’e sunulan layihalarındaki az da olsa iktisadi, mali değiniler,⁶ Tanzimat Dönemi’nde Avrupalı iktisatçılardan yapılan tercümeler, Osmanlı sefirlerinin yazdığı layihâlar⁷ yabancı elçiliklerde görevli kişilerle Osmanlı bürokratların iktisadi düşünceler hakkında yaptıkları konuşmalardır.⁸ İlerleyen satırlarda bir kısmına değinilecek Tanzimat Dönemi’nde açılan modern okullarda⁹ genel bir iktisat eğitimi olmasa da Mülkiye gibi okullarda okutulan dersler ile aşağıda bahsi geçen gazeteler¹⁰ etkili olmuştur. II. Abdülhamid Döneminde ise iktisadi konuları kapsayan ders sayısındaki artışın yanı sıra modern iktisat bilgisini toplumun geniş kesimlerine ulaşmasında gazetelerin rolü etkili olmuştur. Gazete yazıları dışında özellikle halka hitap eden iktisat ve maliyeye dair temel kavramlar ile bu alanlar hakkında genel bilgi veren popüler risaleler, kitaplar da yazılmıştır. İktisadi konu edinen gerek gazetelerdeki yazıların gerekse de risale ve kitapların yazılma nedenlerinden en başatı İmparatorluğun iktisadi, mali şartlarının ağırlaşmasıydı. Bu durum adeta toplumun modern iktisat bilgisine sahip olmasını hatta öğrenmesini zorunlu kılmıştır, denilebilir.

2 Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda Avrupa ekonomisine başka bir deyişle kapitalizme entegre olması ve bunun sonuçları için Bkz. (Keyder, 1995, s. 39-71, Pamuk, 2005)

3 Adaletnâmeler için Bkz. (İnalcık, 1965, s. 49-145; Özkaya, 1974, s. 445-449).

4 Belli başlı nasihatnameler ve risaleler ve bu konu hakkında çalışmalar için Bkz. (Uğur, 1992; Fleischer, 1990, s. 67-77; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, 1992; Özvar, 1999, s. 135-151; Koca Sekbanbaşı Risalesi, 1974; Fodor, 1986, s. 217-240; Al-Haj, 1987, s. 17-30).

5 Klasik Dönem Osmanlı iktisadi zihniyetinin ana ilkeleri, bu ilkelerin altında yatan sosyo-ekonomik temeller için Bkz. (Genç, 2021-2023). Karl Polanyi’nin “insanın maddesel isteklerini tatmin eden araçları tedarik eden süreç” olarak gören iktisat tanımından yola çıkarak başka bir deyişle iktisadi “insanın madde ile kurduğu ilişkisinin bir sonucu” gibi algılayan ve bu anlamda ilişkisel sosyal bilim anlayışından yola çıkarak Osmanlı’da İktisadi düşüncesini analiz eden çalışma için Bkz. Ermiş, 2020. Polanyi’nin tanımı şöyledir, “The Substantive meaning of economic derives from man’s dependence or his living upon nature and his fellows. It refers to the interchange with his natural and social environment, in so far as this results in supplying him with the means material want satisfaction” (Polanyi, 2018, s. 3). Sosyal bilimlerde ilişkisel yaklaşıma dair ise Bkz. (Çeğin ve Göker, 2012; Powell ve Dépelleau, 2015).

6 Bu layihalardan birisi olan Defterdar Mehmed Şerif Efendi’nin layihasında hazine ve vergilerin tahsilinden, askeri harcamalara; vakıflardan tarımsal üretime, madenlerden israfı uzanan bir ekonomi-politik bir anlayış öne çıkar. bkz. (Çağman, 1999).

7 Bu raporlardan en bilinenlerden birisi Ebubekir Ratip Efendi’nin III. Selim’e sunduğu Büyük Layihadır. Layiha’da geçen ziraat, nüfus, ticaret, kamu ekonomisi gibi kavramların hangi bağlamda kullanıldığı, kullanılma biçim ve içerikleri için Bkz. (Yeşil, 2010, s. 229).

8 Bu tür konuşmalara verilebilecek en iyi örneklerden birisi İngiltere Elçiliğinde kâtip olan Sir Henry Layard’ın Ahmed Vefik Efendi’nin İngiliz Adam Smith ve Ricard’ın eserlerindeki politik ekonomi konularını birlikte okuyup çalıştıklarına dair ifadelerdir (Mardin, 1990, s. 62-63).

9 XIX. yüzyılda Osmanlı’da eğitim ve öğretimin modernleşmesi için Bkz. (Somel, 2001).

10 Bu gazeteler için Bkz. (Demir, 2018).

Osmanlı İmparatorluğu’nda XVIII. yüzyılda belirginleşmeye başlayan Avrupa başta olmak üzere Osmanlı dışı dünya ile kurulan diplomatik, iktisadi, askeri, ticari ve kültürel ilişkiler XIX. yüzyıla gelindiğinde hız ve yoğunluk kazanmıştır. Bu yüzyılda Avrupa ile olan iktisadi ilişkilerin derinleşmesi, Avrupa’nın Osmanlı üzerindeki nüfûzunun en çok hangi alanda yoğunlaşacağını da habercisiydi. Bu nüfûzun oluşmasında, Osmanlı’nın XIX. yüzyılın ortalarında başlayan Avrupa finans piyasalarına borçlanması payı önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu 1854-1864’ten 1865-1874’e kadar giderek artan ve keskin bir şekilde borçlandı.¹¹ Borçların ödenmesinde yaşanan zorluklar daha kötü şartlarda borçlanmayı beraberinde getirdi. Borcu yeni borçlarla ödemenin Avrupa ve Amerika’da yaşanan borsa krizlerinin de etkisiyle sürdürülemez hale gelmesi, Osmanlı maliyesinin 1873’te çökmesine neden oldu. 1881’de Düyûn-ı Umûmiye’nin kurulmasıyla başka bir aşamaya geçildi. Osmanlı maliyesi üzerinde Avrupa kontrolü başladı (Pamuk, 1984, s. 112-113).

XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda modern iktisadın öğrenilmesi ve öğretilmesi sürecinin başlamasında yukarıda kısaca özetini yaptığımız gelişmeler etkili oldu. Bu dönemde iktisadın nasıl adlandırılacağı konusunda çeşitli isimler ortaya çıkmıştır. Fransızca *économie politique* olan disiplinin adının farklı şekillerde tercüme edildiği görülmektedir. Osmanlı Klasik Dönemde Aristo’nun oikonomes (ev idaresi) adlandırmasından yola çıkarak XVI. yüzyılda Kınalızâde Ali Efendi ve Taşköprüzâde Ahmed Efendi’nin “ilm-i tedbir-i menzil” ifadesi kullanılmış kimi zaman da “tasarrufât-ı mülkiye” terimi ön plana çıkmıştır. 1850’lerden itibaren Ahmed Midhat Efendi’nin Fransızca’dan tercüme ettiği “ekonomi politik”, Adam Smith’in “Milletlerin Zenginliği” eserini ölçüt alan Ohannes Paşa’nın “ilm-i servet-i milel” önerilerinin yanı sıra “fenn-i servet”, “ilm-i tedbir-i servet”, “ilm-i emvâl-i

milliye” gibi adlandırmalar da mevcuttur (Sayar, 2000, s. 291-292; Kılınçoğlu, 2018, s. 19; Güler, 2005, s. 377, 386). Osmanlıda iktisat teriminin kullanıldığı ilk eser Mehmed Cavid Bey’in *İlm-i İktisad* isimli 1897-1899 yılları arasında 4 cilt halinde yayımlanan kitabıdır.¹² Bu kitap *économie politique*’in karşılığı olarak iktisat teriminin yerleşmesinde çok etkili olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda Batı tarzında yazılan ilk iktisat kitabı 1830’ların ortalarında yazılmış müellifi bilinmeyen *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî* adlı eserdir.¹³ Aşağıda değineceğimiz Modern İktisatı öğreten ilk muallim olan Serendi Arşizen’in tercüme ettiği *Tasarrufât-ı Mülkiye* de 1830’lardaki ilk iktisat kitaplarından.¹⁴

XIX. yüzyıl ikinci yarısından itibaren iktisatla ilgili kitapların sayısında artış görülür. Tanzimat Dönemi’nin ünlü paşaları Âli ve Fuad Paşalara tercümanlık ve danışmanlık yapan, 1852 yılında Tercüme Odası’na girmiş Sehak Abru Efendi’nin Jean-Baptiste Say’ın *Traité d’Economie Politique* isimli eserini *İlm-i Tedbir-i Menzil* adıyla H.1268 / M.1851’de yayınlamasıyla Türkçe’deki ilk iktisat kitaplarından olmuştur (Sayar, 2000, s. 265; Tütengil, 1965, s. 141-142). İngiliz Şarkiyatçı Charles Wells’in Türkçe basılan ilk kitap olduğu iddiasıyla *İlm-i Tedbir-i Milk* [sic] ismiyle 1860 yılında Londra’da basılan eser yine bu konudaki ilk kitaplardandır. Mehmed Şerif’in hem ekonomi-politik kavramının karşılığı hem de kitabının ismi olan *İlm-i Emval-i Milliye* ise 1863 yılında çıkmıştır (Demir, 2019, s. 565). Ahmed Hilmi’nin Alman Otto Hübner’den tercüme ettiği *İlm-i Tedbir-i Servet*’i 1869’da, Ahmed Midhat’ın *Ekonomi Politik*’i 1874’de *Sevda-yı Sa’y ü Amel*’i 1879’da, *Teşrik-i Mesai ve Taksim-i Mesai*’si 1879’da çıkmıştır. Menâpirzâde Nuri Bey’in *Mebahis-i İlm-i Servet*’i 1882’de,¹⁵ Sakızlı Ohannes Efendi’nin *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel*¹⁶ 1880’de, Mahmud Esat’ın *İlm-i Servet*’i 1884 yılında, Ahmet İhsan’ın *İlm-i Servet*’i 1885’te, Akyiğitzâde Musa’nın *İktisat Yahut İlm-i Servet*’i

11 Osmanlı İmparatorluğu’nun dış borçlanması’nın nedenleri ve sonuçları ile borç dökümü için Bkz. (Özdemir, 2010, s. 46-96).

12 Mehmed Cavid. (1897-1899). *İlm-i İktisad*, Karabet Matbaası

13 Eserin ayrıntılı bir tahlili için bkz (Kılınçoğlu, 2018).

14 Eser için Bkz. Arşizen, S. (2011). *Tasarrufât-ı mülkiye: Osmanlı imparatorluğu’nda bir politik iktisat kitabı* (H. Genç & M. E. Özgür, Ed.). Kitabevi.

15 Menâpirzâde Nuri Bey’in *Mebahis-i İlm-i Servet*’i için Bkz. (Kılınçoğlu, 2017, s. 528-554).

16 Kitabın günümüz Türkçesine transkripsiyonu için Bkz. Sakızlı Ohannes Efendi (2015). *Osmanlı’da modern iktisadın izinde I, Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel* (H. Genç, F. Dıñoğlu. M.E. Özgür, Çev.), Dergâh Yayınları.

1896’da yayınlanmıştır.¹⁷ Son olarak iktisat teriminin Osmanlı’da yerleşmesinde etkili olan Cavid Bey’in *İlm-i İktisat* adlı eseri ise 1897’de çıkmıştır.¹⁸ (Çakır, 2003, s. 18). Bu kitaplar dışında iktisat-maliye alanına girebilecek kitaplar da yayınlanmıştır: Süleyman Sûdi’nin 1890’da yayınlanan *Defter-i Muktesid*; Abdurrahman Vefik’in 1910 ve 1912 yıllarında iki cilt halinde yayınlanan *Tekâlif Kavâidi*; son olarak da Hasan Ferid’in *Nakid ve İtibar-ı Malî*’sidir. Hasan Ferid’in üç cilt olarak yayınlanan bu eserinin ilk cildi *Meskûkât* 1914, ikinci cilt *Evrak-ı Nakdiyye* 1918, üçüncü cilt ise *Bankacılık* adıyla 1922’de yayınlanmıştır. Eserin önemi, XIX. yüzyıl ve son dönem Osmanlı para, kredi ve banka başka bir deyişle finans konularını ayrıntılı bir şekilde öğrenmek için başvuru olan temel eser olmasıdır (Toprak, 2008, s. XIV-XVI).

Yukarıda belli başlılarını ifade ettiğimiz eserler dışında modern iktisat alanında yazıları barındıran gazeteler dikkat çekici sayıdadır. 1831’de çıkmaya başlayan *Takvim-i Vekayi*’nin iktisadi konuları içeren “Ticaret ve Es’âr [Fiyatlar]” bölümünün yanı sıra Fransız (Blacque) Blak Bey’in¹⁹ çıkardığı gazetelerdeki yazılar ile İmparatorluğun resmî gazetesi olan *Le Moniteur Ottoman*’daki liberal iktisadi anlayışı yansıtan yazılar ilk örneklerdir. İngiliz Wilhelm Churchill’in çıkardığı *Ceride-i Havadis*’teki²⁰ aynı şekilde liberal iktisadi anlayışın anlaşılmasına yönelik yazıları ile 1861’de Münif Paşa’nın yine *Ceride-i Havadis*’te “idare-i mülkiye” başlığıyla yazdığı yazılar da iktisadi konu edinen ilk örneklerdendir (Çakır, 2003, s. 16). Ayrıca 1860’lardan itibaren *Tercüman-ı Ahvâl*, *Tasvir-i Efkâr*, *Mecmua-ı Fünûn*, *Mir’at* gibi gazetelerin sütunlarında iktisadi konuları içeren yazılar görülmeye başlamıştır (Çakır, 2003, s. 18; Demir 2018, s. 269).

Kitaplar ve gazeteler kadar etkisi olmasa da Modern iktisadın öğretildiği ve öğrenildiği diğer platform ise eğitim kurumları olmuştur. Bu anlamda Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesinde etkili olan üst dereceli Osmanlı bürokrasisinin bizzat Ferman’ın hayata geçirmeye çalıştığı ilkeler ve

uygulamaları rasyonel ve modern bir bürokrasi eliyle yürütülmesi amacı, bu bürokrasinin yetiştirilmesi için Avrupa tarzı okulları açmaya zorlamıştır. Bu okullar, Klasik Osmanlı eğitiminin omurgasını oluşturan İslami anlayışın ev ekonomisi, mali başka bir deyişle gelir-gider temelli “İlm-i Tedbir-i Menzil” anlayışından modern iktisat bilgisinin öğrenilmesi ve zihniyetinin benimsenmesi açısından en önemli kurumlardandır. İlk modern iktisat dersleri 1838’de açılan Mekteb-i Tıbbiye’ye tayin edilen İtalyan asıllı esas mesleği doktorluk olan Serendi Arşizen tarafından verilmiştir. Fransız Rossi isimli bir iktisatçının Aleko Soçu tarafından *Tasarrufât-ı Mülkiye* adıyla tercüme edilen kitaba dayanarak dersleri veren kişi Mustafa Reşid Paşa tarafından Paris’e tıp eğitimi almak üzere gönderilen, ancak iktisat ve diğer sosyal bilimlere meraklı olan Serendi Arşizen’dir.²¹ 1859’da açılan Mekteb-i Mülkiye’nin ikinci yıl müfredatında olan “Ekonomi Politik yani İstihlal-i Servet ve Yesari-i Mülk ve Tebaa” dersi Tercüme Odası’ndan Emin Efendi ardından Cevdet Efendi tarafından verilmiştir (Mücellidoğlu, 1968, s. 77). Sonrasında Mekteb-i Mülkiye’de Mikail Portakal, Mahmud Esad, Mehmed Cavid gibi kişiler “Mesalik-i İktisadiye”, “Nakit, İtibar ve Borsa”, “Mukayeseli Kavanîn-i Maliye ve İstikrazât”, “İlm-i Maliye ve Kavanîn-i Maliye”, “İktisad-ı İçtimaiye”, “İktisadi Zirai” gibi dersler vermişlerdir (Çakır ve Akar, 1998, s. 273).

Yukarıdaki okullar dışında doğrudan halkı bilgilendirmek amaçlı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye’ye Sadrazam Fuad Paşa tarafından 1862’de tahsis edilen Taş Mekteb’de Ohannes Efendi tarafından “İlm-i Servet” dersi verilmiştir (Budak, 2012, s. 220). 1877-1878 yılları civarında maliye memuru yetiştirme amacına yönelik açılan ve üç yıl boyunca açık kalan Maliye Mektebi’nde Ohannes Efendi’nin “İlm-i Servet” dersinin verildiği görülmektedir. Okul, II. Meşrutiyet Dönemi’nde yeniden açılmış, Zühdü ve Kemal beyler tarafından “İlm-i İktisat” ile “İhsaiyat” [İstatistik] dersleri verilmiştir (Fındıkoğlu, 1946, s. 35-

¹⁷ *İktisat yahut İlm-i Servet* için Bkz. (Karaoğlu, 2008, s. 1-21).

¹⁸ Kitap günümüz Türkçesi ile yayınlanmıştır, Mehmed Cavid Bey (2022), *İktisat İlmi* (S. Alpın Çakmak, Çev.), Liberte Yayınları.

¹⁹ Blacque Bey’in çıkardığı ya da çıkarılmasında pay sahibi olduğu gazeteler şunlardır, İzmir’de çıkan *Le Spectateur Oriental* ve *Courrier de Smyrne*’dir. Daha önemlisi II. Mahmud Blacque Bey’i Devlet’in yarı resmî gazetesi *Le Moniteur Ottoman*’ın başına geçirmiştir (Aktepe, 1982, s. 256-257, 260).

²⁰ *Ceride-i Havadis* Galata borsasındaki hareketleri, yerli ve yabancı paraların iniş çıkışları gibi bilgileri vermiştir (Koloğlu, 2010, s. 146).

²¹ İlk Modern İktisat dersleri için Bkz. (Sayar, 2003, s.115-127).

36). Bahsi geçen okullar dışında 1883 yılında açılan Ticaret Mektebi'nde 1897 eğitim yılında "İlm-i Servet" ve "İlm-i Malî" derslerinin verildiği görülmektedir. 1880'de eğitime başlayan Hukuk Mektebi'nin 1884 eğitim yılında "Ekonomi Politik" ve "Fenn-i İstatistik" dersleri mevcuttur. Darülfünûn'un 1912 Talimatnamesi gereğince iktisat derslerinin Edebiyat ve Hukuk şubelerinde verildiği görülür. Özellikle 1924'ten itibaren iktisat derslerinin gerek adet olarak gerekse de ders saatleri olarak arttığı görülür. Hukuk şubesinde "İlm-i İktisat", "İlm-i Malî", "Mesaliki-i İktisadiye", "İktisadi İçtimai ve Ziraî", "İhsaiyat" gibi dersler verilmiştir (Çakır ve Akar, 1998, s. 274-275; Fındıkoğlu, 1946, s. 63). Bahsi geçen okullar dışında 1884'de açılan Mühendislik Mektebi'nde, 1892'de Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi'nde, 1912'de Şûrâ-yı Devlet kararıyla Yüksekokul olan Kadastro Memurları Mektebi'nde, 1911 yılında Evkaf Nezareti tarafından açılan Evkaf Memurları Mektebi'nde de iktisat dersleri okutulmuştur (Koç, 2013, s. 50-66).

Yüksekokullar dışında ortaöğretim kurumları olarak idâdiler ve sultâniler; meslek okulları içinde düşünülebilecek Kız Sanayi Mektepleri, Öğretmen Okulları; özel okul statüsünde değerlendirilebilecek Darüşşafaka ve Feyziye Mektepleri'nde, 1914'ten itibaren medreselerde "Malûmât-ı İktisadiye" adıyla iktisat dersleri verilmiştir (Koç, 2013, s. 69-91).

II. Abdülhamid Dönemi'nde iktisatı konu edinen eserlerin daha akademik olduğu göze çarpar. Özellikle Mekteb-i Hukuk'ta ders veren hocaların ders notlarından oluşan kitaplar neşrettikleri görülür. Örneğin Mahmud Esad Bey'in 1895 yılında yazdığı *İktisad* eseri Mekteb-i Hukuk'ta verdiği derslerden oluşuyordu. Aynı Okulda ders veren Mahmud Hayri Bey'in 1899'da yayınlanan *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Mustafa Nail'in 1900 tarihli *Muhtasar İlm-i Servet*, Ahmed Muhtar'ın 1906'da çıkan *Ameli İktisad Dersleri*, Mehmed Cavid Bey'in 1908'de neşredilen *Malûmat-ı İktisadiye Mekâtibi İdadiye Mahsus İlm-i İktisad*; Abdülhalik Midhat'ın 1910 tarihli *Darülfünûn Dersleri: İlm-i İktisad*, Mehmed Tevfik Hamdi'nin 1912'de basılmış *İlm-i İktisad Ders Notları* gibi kitaplar Mekteb-i Hukuk başta olmak üzere çeşitli okullarda verilen iktisat derslerinden derlenmiştir (Koç, 2013, s. 141-142). II. Abdülhamid Dönemi'nde yazılmış yukarıda zikredilen

eserlerden yarattığı etki açısından ayrılan birkaç eseri saymak gerekirse bunlar: 1880'de yayınlanmış Sakızlı Ohannes Efendi'nin yazdığı *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Münif Paşa'nın 1885 tarihli *İlm-i Servet* adlı eseri ile Musa Akyiğitzâde'nin 1900 yılında neşredilmiş *İlm-i Servet* veya *İlm-i İktisad* başlıklı kitaplardır. Akyiğitzâde'nin *İktisad yahut İlm-i Servet: Azâde-i Ticaret ve Usûl-i Himâye* isimli 1898'de çıkmış bir kitabı daha vardır (Koç, 2013, s. 142; Toprak, 1985, s. 637).

Bizim ele almaya çalışacağımız Fenn-i Servet adlı eser, yukarıda bahsi geçen popüler risale türü yayınlardandır. Bâbîâli Tercüme Odası'nda görevli Sokulluzâde Mehmed Ekrem eserini yukarıda sözü geçen iktisadi, mali iflasın etkilerinin hala güçlü bir şekilde sürdüğü H.1316 / M.1898'de yazılmıştır. Eserin kapağında müellifin mesleği ve adı "Bâbîâli Tercüme Odası Hulefâsından Sokulluzâde Mehmed Ekrem" olarak ifade edilmiştir. Kapakta esere ilişkin diğer bilgiler ise şöyledir: "Sahib ve Nâşiri: Musavver Terakki Gazetesi Sahib-i İmtiyazı Asır Matbaa, Kütübhane ve Mücellidhanesi Sahibi K.[irkor] Faik". 32 sayfadan oluşan eser bölümlerden değil 65 soru ve bu sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır. Ortalama okur-yazar kesiminin anlayabileceği sade bir Türkçe ile yazılmıştır. Yazar didaktik bir usûl ile iktisadın, eseri okuyan herkes tarafından anlaşılmasını amaç edinmiştir. Çalışmamızda, eserden yola çıkarak halka modern iktisat bilgisi verilirken ne tür kavram, değer ve ilkelere önem verildiğini, diğer yandan da yazarın modern iktisat ve onun içeriği hakkındaki düşüncelerinin hangi önceliklere dayandığını belirlenmeye ve ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

SOKULLUZÂDE MEHMED EKREM'İN KISA BİR BİYOGRAFİSİ

Çalışmamızın konusu olan Fenn-i Servet adlı eserin yazarı Sokulluzâde Mehmed Ekrem hakkında ikinci el kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Mehmed Ekrem ismine sahip ve Fenn-i Servet yazarı ile aynı dönemde yaşamış birden fazla Mehmed Ekrem mevcuttur. Üstelik bu kişiler arasında gazete çıkaran, tercüme yapan dolayısıyla Osmanlı matbuatında yer edinmiş kişiler de mevcuttur. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Sokulluzâde Mehmed Ekrem tam adı, ele aldığımız eseri Fenn-i Servet

dışında sadece 24 Eylül 1315 tarihli *Mecmua-i Lisân* gazetesinde “Vakit” yazısının yazarı olarak görülmektedir (Mecmua-i Lisân, 1898, s. 13). Sokulluzâde Mehmed Ekrem hakkındaki bu kısıtlı bilgiden dolayı kendisinin tercüme-i hâlini Osmanlı arşivlerinin bize verdiği sınırlı bilgiler ışığında aşağıdaki satırlarda ifade etmeye çalıştık.

Sokulluzâde Mehmed Ekrem Bey adından anlaşılacağı üzere “Merhûm ve mebrûr Sokullu Mehmed Paşa sülalesinden ve Mızıka-i Hümayûn yüzbaşlarından müteveffâ Süreyya Bey’in mahdumudur.” 1290/1873’de İstanbul’da doğmuştur. Sütlüce Mekteb-i Rüşdiye-i Mülkiye’inde ardından hastalığından dolayı terk etmek zorunda kaldığı Eyüp Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye’de bir süre eğitim görmüştür. “Hüsn-i ahlâkına dair şehadetname” de bu okul tarafından verilmiştir. 1306/1889’da on yedi yaşında iken Bâbîâlî Tercüme Odası’na girmiştir. Gayreti ve çalışkanlığından dolayı 1314/1897’de Tabiiyet Kalemi Mümeyyiz-i Sânilîğine, bir yıl sonra aynı kalemin evrak müdüriyetine nakil olmuştur. Mehmed Ekrem’in ikinci dereceden Mecidi Nişanı ile Hicaz Demiryolu’na beş Osmanlı altını ile elli Osmanlı altını arasında iane yapanlara²² “nikelden ma’mûl Hamidiye Hicâz demir yolu madalyası ihsân buyurulmuştur” (BOA, DH. SAİDD. 37/253). Bir başka belgede ise, Almanya’da Fenn-i Hukuk okuyan ve İstanbul’a dönecek olan Hüsnü Bey’in yerine 1310/1892’de Mehmed Ekrem’in Almanya’ya gönderildiğini anlıyoruz (BOA, İ.HR, 339/32).

FENN-İ SERVET VE İÇERİĞİ

Sokulluzâde Mehmed Ekrem Fenn-i Servet’i yazma nedenini, II. Abdülhamid zamanında pek çok alanda matbu eser basıldığı halde fenn-i servet hakkında temel bilgileri içeren eser pek yazılmadığını, kendi eserinin yazılış nedenini bu alanda bilgi sahibi olmak isteyenlerin işini kolaylaştırmak olduğunu ifade eder. Eserini soru-cevap şeklinde yazmasını ise -eserin hedef kitlesini genişleterek herkesin kolayca anlaması amacından dolayı olduğunu söyler (Sokulluzâde, 1898, s. 2).

Eser, Fenn-i Servet’in usûl ve esasını François Quesnay’ın keşfettiğini, 1776’da İngiltere’de Adam Smith’in bir kitap çıkararak²³ fenn-i serveti bir ilim haline getirdiğini,

Jean Baptiste Say’ın bu ilim üzerine çalışarak günümüze getirdiğini belirtir (Sokulluzâde, 1898, s. 3). Ardından *Fenn-i Servet*’in neden bahsettiği sorusunu cevaplar: Sokulluzâde Mehmed Ekrem’e göre *Fenn-i Servet*, çalışma ve kişinin yapıp ettiği işlerin (amel) servet biriktirme ve serveti mümkün olduğunca arttırmanın önemini vurgular. Ayrıca servetin/sermayenin arttırılmasına engel olan şartların nedenlerinin neler olduğu ile bu nedenlerin ortadan kaldırılmasının nasıl mümkün olacağından bahseder (Sokulluzâde, 1898, s. 4).

Mehmed Ekrem, bu kadar önemli bir bilim olan Fenn-i Servet’in sadece memurların değil “herkesin kendi mesleğine dair kısmını” bilmesinin elzem olduğu bir bilgiler kümesi olarak görür (Sokulluzâde, 1898, s. 4). Devamında bu ilmin çeşitli tasarruf yolları ile değiş-tokuşa konu olan şeylerin yanı sıra Mehmed Ekrem, “faidesi ve kıymeti olmayan eşyayı faide ve kıymetlendirme” konusunu da içerdiğini daha mühimi faydası ve değeri olan şeyleri “bir kat daha ziyadeleştirmek usûlünü tavsiye” ettiğini de belirtir. Sonrasında iktisadın, özellikle yararlı ve değerli şeylerin fabrikalarda kullanılan makineler sayesinde başka bir deyişle seri üretim sayesinde fazlasıyla çoğaldığını belirttikten sonra teknoloji ve makineleşmeden yana olduğunu ifade eder (Sokulluzâde, 1898, s. 5-6).

Mehmed Ekrem, insanların ihtiyaçlarının çeşitlenerek artmasının medeniyetin gelişmesinin sonucu olduğunu söyler. Bu ihtiyaçların artması ve çeşitlenmesinin başka bir deyişle medeniyetin ilerlemesinin yolunun ise tarım ve zanaatkârlığı iyileştirmekten, geliştirmekten geçtiğini belirtir. Ancak bu düşüncesinden sonra iki sektörün de çalışarak, öğrenerek, yeni gelişme ve teknolojileri takip ederek ilerletilebilecek alanlar olduğuna dair görüşüne, ilerlemenin “memleketlerin kabiliyetlerine göre mümkün olacağı” ifadesini de ekler. Zira ona göre bazı toplumlar tarıma bazılarının ise sanayiye uygundur (Sokulluzâde, 1898, s. 6-7).

Yazar ziraat ve sanayiye geliştirmenin milletlerin -doğuştan ya da sonradan kazanıldığına dair bir yorumda bulunmadan- yetenekleri doğrultusunda olabileceğini

²² Hicaz Demiryolu’na iane yapanlara verilen madalyalara dair Bkz. (Çetin, 2010, s. 107).

²³ Milletlerin Zenginliği kitabı kastediliyor.

söyledikten sonra modern iktisadın bazı kavramlarını tanıtmaya geçer. Rekabet kavramını sanayin “muharriki” [harekete geçiren] olduğunu bunun gerçekleşmesi için herkesin sanatında serbest bırakılmasının zorunluluğunu belirtir. Ardından iş bölümü kavramı için ise günümüzde bir fabrikanın binlerce çeşitli türde mamûl eşya üretmesini mümkün kılan uygulama olduğunu ifade eder. (Sokulluzâde, 1898, s. 7-8).

Fenn-i Servet’te emek ve sermaye ile ilgili sorular ve cevaplar eserin dokuz ila onbirinci sayfaları arasındadır. Sâ’y ile sermaye” nin oluşabilmesi için bir araya getirilmiş başka bir deyişle ortaklaşa oluşturulmuş sermayeye ihtiyaç duyulduğu ifade eder. Bunun sağlanmasının tek başına yetmeyeceği yapılacak işin, üretimin iyi niyetli ve işi bilen kişilere verilmesi ve layıkıyla kullanılması halinde üretilen malın, metanın artacağını [fevâid-i kesire] belirtilir. Yazar Osmanlı İmparatorluğunda eserin yazıldığı dönemde de aktüel bir sorun olan sermaye birikiminin yetersizliğini çözenin yollarından birisi olarak gördüğü bu düşüncesiyle yetinmez. Sermayenin nasıl arttırılabileceğinin bir diğer yolu da kişinin tasarruflu olmasını da ekler. Yazar’a göre “insanın kazandığının üçte birini tasarruf” etmesi zorunludur. Sokulluzâde Mehmed Ekrem’in sermaye birikiminin yollarından birisinin tasarrufla başka bir deyişle kişisel tutumluluğun bir ürünü gibi görmesi, iktisadın bireysel davranışlarla doğrudan bağına olan inancını yansıtır. Yazar sermaye ile ilgili görüşlerinin sermayenin sadece nakit paradan oluşmadığını: “İstihsâl-i servet sarf olunacak emvâlin kâffesine şamildir” ifadesiyle sermayenin tanımını genişletir; ona göre sermaye, çiftçinin sabanından demiryollarına, şimendifer ve kara yollarına, ulemânın ilminden okullardan yetişmiş insanlara kadar geniş bir yelpazeyi içerir (Sokulluzâde, 1898, s. 9-11).

Eserin devamında Mehmed Ekrem, çiftlik başka bir deyişle Osmanlı arazi rejimini,²⁴ Avrupa’daki örnekleriyle karşılaştırdığı ve tanıttığı bölüm vardır. Bu bölümde

arazilerin doğrudan mülk sahibi kişi tarafından, tasarrufu başka bir kişiye vererek son olarak da köylü ile arazinin getirisinin köylü ile yarı yarıya paylaşıldığı yani ortakçı, yarıcı usûlü ile idare edildiğini belirtir. Bu üç çeşit idarenin birincisinin Almanya ve Belçika’da yaygın olduğunu, ikincisinin Osmanlının da tercih ettiği en yaygın usûlün olduğunu, üçüncüsünün ise en çok Rumeli’de uygulandığını belirtir²⁵ (Sokulluzâde, 1898, s. 11-13).

Arazi ile ilgili açıklamalardan sonra mülkiyet konusu işlenir. Mülkiyet hakkının İslam’daki yeri konusunda bu hakkın İslam ile çelişmediğini, zira bir araziyi ilk defa kim işlerse, ekip biçerse [hâl-i atâletten kim kurtardı ise] ona ait olacağı söylenir. Mülkiyet hakkının olmaması halinde ise gelişme ve ilerleme [terakkinin] olmayacağını ancak mülk sahibi kişinin imâr ve ihyâ faaliyetine giriştiği için terakkinin gerçekleştiğini söylemiştir (Sokulluzâde, 1898, s. 13-14).

Sokulluzâde Mehmed Ekrem eserin 14-16. sayfalarını şirketin tanımı, türleri, nasıl teşkil ettiğine dair kısa cevaplara ayırmıştır. Sekiz soruyu şirket konusuna ayıran yazar, verdiği cevapları Osmanlı İmparatorluğu’nda hem girişimciliğin somut hâli olan şirketlerin eksikliğini hem de şirketlerin ne türden işlevleri ve faydaları olduğunu dile getirmek için kısa, öz ve teşvik edici bir dilde yazmıştır: “Avrupalıların terakkisinesinin (...) bu şirket usulüne riayet ettiklerindendir” ifadesi, teşvik edici söylemin örneklerindendir. (Sokulluzâde, 1898, s. 14). Ayrıca *Fenn-i Servet*’de şirketlerin Osmanlı’da eksikliğine ve nedenlerine dair herhangi bir ifade bulunmasa da anonim şirketleri anlatılırken bu şirket türüne *Şirket-i Hayriye* örnek gösterilmiştir²⁶ (Sokulluzâde, 1898, s. 16).

Eserin 16. sayfasından itibaren para, banka, kredi, faiz, ücret gibi konular öne çıkar. Başka bir deyişle Mehmed Ekrem eserinin yarısını bu konulara ayırmıştır. Bu sayfalarda verilen tanımlardansa yazarın kendi görüşünü dile getirdiği yerleri ele almaya çalışacağız. Sözü edilen

24 Osmanlı Arazi rejimi için bkz Barkan, Ö. L. (1980). *Türkiye’de toprak meselesi*, Gözlem Yayınları.

25 “Arazi üç türlü idare olunur. Birincisi sahib-i arazi bizzat ikincisi bir müstecire vererek üçüncüsü köylü ile menâfi’ini taksim ederek idare etmektir. Birincisi alelek-ser Almanya’da ve Belçika’da vâkîdir. İkincisi en ziyade şayan-ı kabul addolunur. Hatta bizde dahi bu yolda caridir. Mamafih bir çiftliği uzun müddet ile icâra vermeli. Zira müstecir sînîn-i atiye-i menâfi’ini yine kendisine aid olduğunu bilip toprağı yormaz. Bizde müddet-i icar beş altı seneden ibarettir. İngiltere’de yirmi sene müddetle icâra verilir üçüncüsü Rumeli’de caridir. Köylü araziye kendi malı gibi kullanır. Köylü âşârını ve kendi masrafını çıkardıktan sonra hasılât-ı mütebakiyi sahib-i arazi ile taksim eder. İşte bu nevi’ araziye idare eden köylüye bizde ‘ortakçı’ denir. Bir de yarıcı vardır ki ortakçı bilâveled vefât edecek olur ise yerine yarıcı geçer” (Sokulluzâde, 1898, s. 11-13).

26 Şirket-i Hayriye’nin kuruluşu için Bkz. (Akyıldız, 2020, s. 453-455).

bu konularda yazar birbirleriyle yakından ilişkisi olan kavram ve olguları dile getirmeye gayret etmiştir. Örneğin, mübadeleyi “Kıymetleri birbirine müsâvi olan şeyleri yekdiğeriyle değişme” şeklinde tanımlar “Birbirleriyle ne mübadele olur? sorusuna ise “Hasılat ve mamulât birbirleriyle mübadele olunur ve yekdiğeriyle mübadele olan şeylerin kıymetleri itibâri olarak birbirlerine müsâvi olmak tabiidir” cevabını verir (Sokulluzâde, 1898, s. 16-17). Sonrasında okuyucunun bu iki soru ve cevapta geçen kıymet kavramının iktisadi tanımını verir: Bir şeyin taşıdığı maddî varlığa göre tespit edilen karşılık, hakkında biçilen değer anlamına gelecek bir tanım verir.²⁷ Kıymetin tanımı verilirken kullanılan fiyat kavramına ise “bir şeyin akçe ile takdir olunan bedelidir” denir (Sokulluzâde, 1898, s. 17). Fiyat kavramını sadece bu tanımla bırakmayan yazar piyasa mekanizmasının işleyişini: fiyatların artması ve azalması sorusuna konusunu da “Eğer arz çok olur ise fiyat azalır eğer azalır ise fiyat çoğalır.” diyerek açıklık getirir. Bu tanımda geçen arz terimini ise Modern iktisatın terminolojisine göre “bir tüccarın satılığa çıkardığı maldır” şeklinde ifade eder (Sokulluzâde, 1898, s. 18).

Yazar mübadele ile başlayıp arz kavramıyla sonuçlandırdığı kısa tanımlardan oluşan bu bölümden sonra para, banka, faiz ve ücret kavramlarını tanımlamaya ve kısaca anlatmaya koyulur. Bu konular eserin 18 ila 32. sayfalarını kapsar. Sokulluzâde Mehmed Ekrem ilkin akçeyi tarif eder: “Akçe mübadeleye mahsus bir mikyasdır.” Ardından altına ilişkin görüşlerini dile getirir: altının azlığı durumunun sanıldığı kadar kötü bir durum olmadığını mevcut olan altının idareli kullanılması ile bu durumun aşılabileceğini, altın bolluğunun zararının ise daha fazla olduğunu özellikle alacaklıların bu durumdan zarar göreceklərini söyler. Devamında altının bol ya da fazla olması durumlarından hangisinin tercih edilmesi gerektiğine dair düşüncesini dile getirir: altının azlığı ya da yokluğunun tercih edilmesinin daha doğru olduğunu, fazlalığının ise ticarete olumsuz sonuçlar doğuracağını söyler. Bu tercihin gerekçelendirmesini de altının azlığında bir liraya alınan şeyin çokluğunda altı liraya çıkması örneğiyle açıklar (Sokulluzâde, 1898, s. 19). Bu bölüme dair dikkat çeken hususlardan birisi Mehmed Ekrem’in fiyat kavramını tarif

ederken piyasa mekanizmasının işleyişinden, arz-talep dengesinden ve bu dengenin bozulması durumunda neler olacağından haberdar olmasıdır diyebiliriz.

Akçe ve altına dair bilgi ve tanımlardan sonra yazar meskûkâtı [madeni para] anlatmaya başlar. İlkın meskûkâtın yani paranın hava ve su gibi dış tesirlerden bozulmayan, mahsûlât ve mamûlât gibi kıymeti çok değişmeyen altın ve gümüş gibi madenlerden yapılması gerektiğini söyler. Ardından paranın olmadığı tarihin eski dönemlerinde takas yöntemiyle alışverişin yapıldığını belirtir (Sokulluzâde, 1898, s. 20) ardından madeni para ayarında kullanılan başka şeyler ile bunların hangi şartlarda piyasa sürülmelidir, paranın en çok hangi ülkelerde tedavülde olduğu konularını anlatır:

“Meskûkât makamında müsta’mel [kullanılmış] olan kağıt ve nikel ve bakır para vardır ki eski değer ile darp olunduktan sonraki kıymeti beyninde[arasında] külli fark vardır; bunları çok tedavül ettirmemelidir. Bu kağıt paraların en ziyade tedavül olduğu memleket İtalya, Avusturya ve Rusya’dır. Kağıdın itibarını muhâfaza ve idâme için elde mevcut olan meskûkât kadar kağıt para mevki-i tedâvüle çıkarmalıdır. Mesela altı yüz kuruşluk kağıt para için altı yüz kuruş nakit akçeye mâlik olmak iktiza eder” (Sokulluzâde, 1898, s. 21).

Sokulluzâde kağıt paraların en fazla tedavülde olduğu ülkelere İtalya, Avusturya ve Rusya’yı saymış, bu ülkeleri kötü örnek olarak göstermiştir. Zira kendisinin verdiği bilgiye dayanarak söylemek gerekirse ona göre bu ülkelerin paralarının itibarına karşılık gelecek madeni parayı başka bir deyişle altını kasalarda mevcut tutmadığından dolayı bu ülkelerin mali durumlarının kötü olduğunu işaret eder. Ayrıca Osmanlının mali/finansal durumu konusunda yazar kişisel görüşünü dile getirmez. Başka bir deyişle müellif, bu konuda yukarıda bahsi geçen arazi ile ilgili soruya verdiği cevapta Osmanlıdaki uygulamaları anlatmasına benzer bir yaklaşımı benimsemez. Osmanlı İmparatorluğu’nun mali/finansal durumunu bilmemesi pek mümkün olmadığına göre değinmemeyi tercih ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bu konuda kurguladığı sorulara ve cevaplar aracılığıyla Modern iktisat kavram ve olgularını anlatmaya devam eder

²⁷ “Kıymet bir şeyin eşya-ı saireyi istihsâle salahiyyeti demektir. Bazı kere bahası az olan şey fiyatı çok olan şeyden daha ziyade sahibi için kıymetlidir.” (Sokulluzâde, 1898, s. 17).

Eserin 22. sayfası mâli itibarı tanımlanır; yazara göre mali itibar aslında üretim potansiyelinden ziyade, ortaya çıkan somut, fiili üretim gücünün başka milletlerin nezdinde yarattığı bir etkidir. Devamında yazar mâli itibarın temel şartlarının [şerâit-ı esâsiyesinin] doğruluk, işgüzarlık, emniyet olduğunu belirtir. (Sokulluzâde, 1898, s. 22). Yazarın bir ülkenin mali itibarının üretim potansiyelinden, finansal gücünden yahut endüstriyel altyapı, vergi toplama becerisi, borç alma ve geri ödeme yeterliliği gibi konulardan kaynaklanmadığını söylemesi dikkat çekicidir. Ayrıca mali itibarın bilfiil üretim gücü ile doğruluk, çalışkanlık gibi ahlâki normlar²⁸ ile kişilerin birbirlerine güvenmesi anlamında emniyet gibi ilkelerin içeriğiyle eşitlemesi de kişisel ahlâkı öncelediğinin göstergesidir.

Fenn-ı Servet'in 22. sayfasının sonundan 27. sayfanın başına kadar sırasıyla banknot, banknot ihracının şartı, çek, ciro, kambiya [kambiyo], baş²⁹ ve banka kavramları kısa bilgilerle açıklanır. Bizim üzerinde duracağımız konu yazarın banka ve bankanın işlevine dair dört soru ve cevaplarıdır. Yazar ilkin bankayı tanımlar: bankaların, “müşterek sermayederân cemiyetleri” olduğunu söyledikten sonra bankaların faydasını, “Ticarete ve ahz ü itâya [alış-verişe] pek çok faydası vardır hatta bir küçük sarraf bile banka sayılır” şeklinde dile getirir. Bankaların “Ziraat ve ticaret birkaç misillü birkaç türlü banka vardır.” Dedikten sonra bir anlamda ideal bankayı tanımlar: “Berlin’de bir banka vardır ki işbu bankanın nizâmnâmesi mucibince münasip gördüğü arsalar üzerine ihtiyaç-ı zamana göre binalar inşa ederek fûrûht[satış] ediyor yahud başkasının tasarrufunda bulunan arsaya bina inşa ile sahibine teslim eder ve mesârifini [masraflarını] ceste ceste [azar azar] alır yahud binayı mesârif-i inşaiyesi ve faizi tediye oluncaya [ödenene] kadar tâlibine icâr eyle [kira öder]” (Sokulluzâde, 1898, s. 26). Banka ile ilgili verilen başk bir bilgi ise bankaların kredi vermesi ile ilgilidir. “Almanya’da bir çiftçiye yahud ameleye para iktizâ ettiği[gerekli olduğu] vakit bankaya gidip de ne vecihle[yüzle] para istikrâz edebilir [borç alabilir]?” sorusunun cevabı şöyledir: “Almanya’da çiftçi yahud ameleden biri bankaya gidip

de elli lira talep etse ona kimse itibâr etmez lakin birkaç çiftçi veya amele birleşip içlerinden birisine para iktizâ ettiği vakit bankaya gidip onun namına ve fakat kefâlet-i müşterekeleri tahtında olarak istediği kadar akçe istikrâz edebilir” (Sokulluzâde, 1898, s. 26-27).

Mehmed Ekrem’in üçüncü soruda özellikle Berlin’deki banka diye tanımladığı bankanın Osmanlı İmparatorluğu’nda 1888’de faaliyete başlamış Deutsche Bank³⁰ olma ihtimali çok yüksektir. Nitekim yazar, bankaların bir ülkede konut ve diğer türden binaların yapımından insanlara kredi vermeye kadar ne türden faaliyetler içinde olabileceğine örnek olarak Deutsche Bank’ı göstermiştir. Bu anlamda özellikle bankadan kredi çekme, borçlanma ile ilgili soruya verilen cevabın *Fenn-i Servet*’i okuyacaklara pratik bilgi verme amacına yöneliktir denilebilir.

Mehmed Ekrem banka ve bankacılık konularından sonra ithalat ve ihracat konusuna gelir; “İthâlâtı çok olan memleket mi yoksa ihrâcâtı çok olan memleket mi kesb-i servet [zenginleşmek, servet edinmek] eder?” sorusuna, “İhrâcâtı çok olan memleket ithâlâtı çok olan memlekettten daha ziyade kesb-i servet eder zannolunur lakin ithâlâta da icab-ı zaman [zamanın gereği] ve hâlê göre ehemmiyet verilmelidir” (Sokulluzâde, 1898, s. 27). Yazarın cevabını değerlendirmek gerekirse şöyle söylenilebilir: Osmanlı Klasik Dönem iktisadi anlayışının üç ilkesinden birisi olan Provizyonizm (İaşecilik)³¹ ilkesinin bir gereği olarak yurt içi ihtiyaçlarının tümü karşılandıktan sonra geri kalan malların ihracatına izin verilirdi. Başka bir deyişle Osmanlı için üretimin ana amacı sınırları içinde yaşayan insanların ihtiyaçlarını gidermekti. Bu anlayışın doğal sonucu ihracatın değil aksine içeride herhangi bir mal ve hizmet darlığı, kıtlığı olmaması için ithalat öncelikli olmasıdır. Sokulluzâde’nin cevabı, ihracatın önemli olduğunu vurgulasa da Klasik Dönem Osmanlı iktisadi zihniyetinin temel ilkesi olan iaşecilik anlayışının ilke bazında da olsa halen zihinlerde yer tuttuğunun bir göstergesidir. Ayrıca yazarın serbest ticaret yanlısı olduğu sonucunu da çıkarmak

28 Son dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda iktisadi düşünce ve pratiğini ahlâki normlarla bağdaştırma konusunda Bkz. (Steininger, 2017, s.106-176).

29 Kambiyo işlemleri karşılığında sarrafın kazandığı para. (Sokulluzâde, 1898, s. 24).

30 Özellikle Deutsche Bank’ın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki faaliyetleri bu faaliyetlerin nasıl bir arka planı olduğuna dair Bkz. (Feis, 1930, s. 65-80).

31 İaşecilik ilkesi için Bkz. (Genç, 2021, s. 62).

mümkündür ki eserin 27. ve 28. sayfalarında bu yanlışlık kısmen de olsa ortaya çıkar.

Eserin 27. ve 28. sayfalarında Usûl-ü Himâye [Korumacılık] ile ilgili iki soru vardır. İlk soru, “Usûl-ü Himâye neye derler?” sorusudur. Cevap, herhangi bir yoruma yer bırakmayacak kadar nesneldir: “Mahsûlât ve mamûlât-ı dahiliyenin revaç bulması maksadıyla haricden bir şey almak için bir takım rûsûm-ı istifâ [mali vergiler] olunmak yani gümrük usûlüdür.” İkinci soru yazarın doğrudan bu konudaki görüşünü dile getirmesine imkân veren bir sorudur: “Usûl-ü Himâye varidât-ı devletin tezâyüdüne [artmasına] beîs[engel] olur mu?” Mehmed Ekrem’in cevabı ise şöyledir: “Usûl-ü Himâye varidât-ı devletin tezâyüdünü müciib olmaz zira hiçbir memleket yalnız kendi mamûlât ve mahsûlâtıyla idare-i maişet edemez gümrük resmini [vergilerini] tezyîd etmek[arttırmak] ahaliye yine vergi tarh eylemek[koymak] demektir çünkü muhtaç oldukları eşyayı değerinden pahalı almaya mecbur olurlar” (Sokulluzâde, 1898, s. 28). Devamında, “Bir memleket dahilinde mübâdelet nasıl olmalıdır?” sorusuna verilen cevap bir önceki cevap gibi liberal iktisadi düşünceyi yansıtır: “Bir memlekette mübâdelet serbest olmak şarttır. Almanya’da ve bizde bir şehirden diğer şehre gönderilen eşya-i dahiliyeden resm-i gümrük alınır idi şimdi lağv oldu. Zira ecnebi eşyasının revacına badi olmakla [sebeup olmak] mazarratı[zararları] müşâhede edildi” (Sokulluzâde, 1898, s. 29).

Sokulluzâde Mehmed Ekrem’in özellikle son iki soruya verdiği cevaptan onun Tanzimat Dönemi’ne büyük oranda etki eden liberal iktisadi düşünceden yana olduğunu çıkarabiliriz. Bu akımın Osmanlı’da etkin olmasını sağlayan kişilerden ilki 1831’den 1837’ye kadar İngiliz Elçiliği’nde başkatiplik görevini sürdüren David Urquhart’tır. 1838’de imzalanan Baltalimanı Antlaşması’nın³² imzalanması sürecinde bulunmuş Urquhart, Adam Smith’in devletin ekonomiye müdahaleciliği reddeden anlayışının Osmanlı için ideal olduğunu düşünüyordu, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu serbest ticarete uygun bir ülkedydi. Tanzimat Fermanı’nın fikir babası Mustafa Reşid Paşa’nın

Urquhart’tan etkilendiği, Ferman’ın liberal yaklaşım ile yazılmasından anlaşılmaktadır. Reşid Paşa’nın yetiştirdiği Ali ve Fuad Paşaların yönetiminde de liberal yaklaşım esas olmuştur (Çakır, 2005, s. 98; Mardin, 1990, s. 60). Mülkiye’nin ünlü hocalarından Ohannes Paşa’da gerek derslerinde gerekse de 1881’de yayınladığı *Mebadi-i İlm-i Servet-i Milel* adlı eserinde rekabetin yararlarını, mülkiyet hakkının önemini belirtip tekellere karşı çıkmıştır. Bu düşüncelerin yanı sıra Paşa’nın devletin iktisadi hayata müdahalesini reddetmesi gibi düşünceleri onu liberal iktisadi düşünceden yana olduğuna dair güçlü kanıtlardır. Liberal düşüncenin bir başka ünlü savunucusu son dönem Osmanlı aydın ve bürokratlarından, Maliye Bakanlığı yapmış Mehmed Cavid Bey’dir.³³ 1900’lerin başında yayınladığı *İlm-i İktisad* isimli kitabında; liberal iktisat ve ticaret düşüncesini, bireyciliğin toplumların ilerlemesindeki esas güç olduğunu, bunun en iyi kanıtının Avrupa olduğu yönündeki iddiaları Cavid Bey’in de liberal iktisadi savunan kanatta yer almasını sağlamıştır. Yukarıda bahsi geçen liberal iktisadi anlayışı savunan kişilere karşılık bu iktisadi düşünceye itiraz eden kişiler de mevcuttur. İlk itirazlardan birisi İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston’dan gelmiştir. Palmerston Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi gelişmesinin, idari reformlarının ve istikrarlı bir düzenin kurulmasının devletin gözetim ve denetimi altında ve sayesinde olabileceğine inanıyordu.³⁴ Başka bir itiraz Mustafa Reşid Paşa’nın arkadaşı Tanzimat’ın fikir babalarından Sadık Rıfat Paşa’dan gelmişti. Ona göre ise liberal anlayışın kontrol edilmesi gerekiyordu. Bu anlamda Sadık Rıfat Paşa ılımlı himayecilik anlayışının ilk temsilcisi olarak adlandırılabilir. İlimli himayeciliği savunan diğer kişiler arasında Münif Paşa da vardır. Onun ismiyle anılan *Mecmua-i Fünûn* dergisi ile *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiye Mecmuası* ılımlı himayeciliği savunan dergilerdir (Çakır, 2005, s. 99-100; Mardin, 1990, s. 64-65).

Adam Smith’in *Milletlerin Zenginliği* kitabıyla başlayan ve kısa zamanda İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde hâkim anlayış haline gelen liberal iktisat anlayışına karşı himayeci

32 Balta Limanı Antlaşması için Bkz. Kütükoğlu, M. (2013). *Balta Limanı’na giden yol Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri (1580-1850)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

33 Cavid Bey için Bkz. Eroğlu, N. (2008). *İttihatçıların ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. Ötüken Yayınları.

34 Tanzimat’la birlikte gelen iktisadi liberalizmin niçin yaygın bir şekilde benimsenemediğine dair Bkz. (Sayar, 2000, s. 242-243).

iktisadi anlayışı benimseyen özellikle Almanya’da Friedrich List’in³⁵ başını çektiği çeşitli iktisatçılar itiraz etmişlerdir. Bu iktisatçıların da katkısıyla Almanya’da, ülkenin özellikle İngiltere ile rekabetinde ülke sanayisinin korunması için serbest ticaretin değil gümrük vergilerinin yükseltilmesinin zorunlu olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır. Osmanlı’da ise 1870’lerden sonra himayecilik önem kazanmaya başlamıştır. Ahmed Cevdet Paşa, Sadık Rıfat Paşa, Mehmed Şerif Efendi, Ahmed Midhat Efendi, ana amacı yerli sanayinin gelişmesi olan himayeci iktisadi anlayışı savunmuşlardır. Bu isimler dışında Mülkiye’de ders veren Akyığıtîzâde Musa Bey, Mizancı Murad Bey, İsmail Safa, Aynîzâde Hasan Tahsin, Kırkor Zohrap gibi kişiler de himayeci iktisadi anlayıştan yana olmuşlardır. II. Meşrutiyet İlanı sonrasında himayeci görüş³⁶ Yusuf Akçura ve Parvus Efendi tarafından savunulmuştur. XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılın başının etkili düşünsel aktörlerinden olan bahsi geçen bu kişilerin de etkisiyle himayecilik, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından uygulamaya konulan iktisat politikalarının ana gövdesini oluşturmuştur (Çakır, 2005, s. 99-100; Sayar, 2000, s. 279-395).

Fenn-i Servet’in 29. ve 30. sayfalarında irad, icâr, faiz, temettü gibi kavramların kısa tanımları verilmiştir. 30. sayfanın sonundan eserin son sayfası olan 32. sayfaya kadarki kısım ücret konusuna ayrılmıştır. Ücret ile ilgili soruların ilki, “Ücretin ziyâdeleşmesi [artması] ve azalması nedendir?” sorusudur. Cevap, “Ücretin ziyâdeleşmesi veya azalması ücret makamında çalışan ahâli ile gündelik ve ücret olarak mütedâvil olan [dolaşan] sermaye nisbetindedir.” Amele ücretlerinin her yerde aynı olup olmadığına ise yazarın verdiği cevap, amele ücretinin tek tarzda belirlenmediğini, insanların yaşadığı yerlerin iktisadi durumuna göre bu ücretlerin belirlenmesi gerektiğini söyler. Verdiği örnek ise bir yerde amele soğan ekmek

ile yetinirken diğer bir yerde bunun yeterli olmayacağını başka bir deyişle soğan ekmek ile yetinen amelenin ücreti az iken diğerininkinin fazla olmasının normal olduğunu söyler. Bu konuyla ilgili ikinci değinisi ise amele sayısı çok iş az ise ücretin az olacağı tersi durumda ise çok olacağıdır (Sokulluzâde, 1898, s. 31).

Yazarın bir diğer açıklaması, “götürü pazarlık etmenini mi yoksa gündelikli” pazarlığın mı daha iyi olduğuna dairdir. Mehmed Ekrem, işi talep edenin talebinin tam karşılanması ve zamanında teslim etmek şartıyla götürü pazarlığın daha ucuz olduğu için tercih edilmesini uygun olacağını belirtir. “İş gördürmek yalnız ücretli mi olur?” şeklindeki kurgulanan soruya ise “İş gördürmenin sadece ücretli olmadığı müştereken de olabileceği” şeklinde bir cevap verir. Bu konudaki örnek ise balıkçılıktan verilir: “Balık ne kadar tutulur ise üçte birini amele alır kûsûru sahibine kalır.” Ücretin her işte eşit olması konusunda ise Yazar’ın görüşü “üstâdın ücreti çırağın daha ziyadedir” biçimindedir. Eserin ve bu bölümün son konusu yine ücret ile ilgilidir “Ücret her işte müsâvî olsa ne olur idi?” sorusudur. Bu sorunun cevabı eserdeki en net ve kısa cevaptır: “Herkes işin kolayını görür idi” (Sokulluzâde, 1898, s. 31-32).

Ücret kavramının iyi anlaşılması için Sokulluzâde Mehmed Ekrem olabildiğince kısa, tartışmaya imkân bırakmayacak netlikte sorular ve cevaplar kurgulamıştır. Bu konuya altı sorunun ayrılmış olması, eserin, toplumun her kesiminin yanı sıra ücretli çalışan insanlar tarafından okunulması isteğinin bir sonucudur denilebilir. Başka bir neden ise yazarın, toplumun en geniş kesimini oluşturan dar gelirli insanlara ödenen ücretlere ilişkin kısa ve net açıklama tavrının işçilerin aldıkları ücretlere dair olası itirazlarını önleme çabasını barındırdığı söylenebilir.³⁷

35 Bu itirazların en belirgin olduğu kısım için Bkz. List, F. (1909). *The National system of political economy*. (Sampson S. Lloyd, Trans.), Longmans, Green and Co. pp. 125-146.

36 II. Meşrutiyet Dönemi sonrasında himayecilik düşüncesinin dönemin gazetelerinde nasıl yansıdığına dair bk. Demir, K. (2019). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı himaye düşüncesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (33), 440-475.

37 Fenn-i Servet’in yazıldığı tarih 1898’dir. İşçilerin, ücretli çalışanların grevlerinin ve tepkilerinin tarihi eserin yazılmasından çok daha öncesine 1839’a kadar gitmektedir. 1872 Telgrafhane işçilerinin grev ile başlayan, 1873’de Haydarpaşa-İzmit demiryolu işçilerinin demiryolunu tahrip ederek verdikleri tepki; 1878 İstanbul terzi işçilerinin düşük ücretlerini protesto etmeleri; 1879 Şirket-i Hayriye’ye bağlı dökümhane işçilerinin kaime ile maaş almayı reddetmeleri; aynı yılın temmuz ayında Tersane işçilerinin yedi yılda dördüncü kez gerçekleşen, ücretlerinin altın parayla ödenmesi talebiyle greve gitmeleri dikkate değer bir durumdur. Ayrıca duvar işçileri, terziler, ayakkabı tamircileri gibi çalışan kesimlerin ekonomik şartlarının düzeltilmesi istemiyle sık sık greve gitmeleri de alışılmadık bir şey değildi. Dahası II. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1908 Temmuz’undan aynı yılın aralık ayına kadar görülen, başlıcaları Makedonya’da ortaya çıkan Edirne-İstanbul hattına kadar genişleyen demiryolu işçileri, Alâtini Tuğla fabrikası işçileri, Varnalı şimendifer işçileri, Zonguldak maden işçileri, Şirket-i Hayriye işçileri, Kazlıçeşme deri işçileri, Manastır dokuma işçileri, İstanbul kömür yükleme ve bütün deposu işçileri grevleri olmak üzere grev sayısı 111’i bulmuştur. Bu grevler de tipki daha öncekiler gibi ekonomik şartların zorlaması sonucunda daha iyi ücret ve çalışma koşullarına kavuşma isteğinin bir sonucu olarak gelişmiştir. Bkz. (Karakışla, 1998, s. 29-32)

Bu anlamda Fenn-i Servet’in yazarı Mehmed Ekrem’in 1839’dan itibaren gerçekleşen grevlerden ve nedenlerinden haberdar olmaması ihtimalinin az olduğunu düşünecek olursak eserde ücret ile ilgili soru sayısının neden diğer konulardan daha fazla olduğu anlaşılabilir hale gelir.

SONUÇ

Sokulluzâde Mehmed Ekrem'in *Fenn-i Servet*'i yazma nedeni eserinin başında söylediği gibi herkesin iktisat hakkında temel bir takım malûmâta sahip olmasına katkı sağlamaktır. *Fenn-i Servet* dışında bir kısmını aktarmaya çalıştığımız gibi modern iktisadî konu edinen yazılar, eserler XIX. yüzyılın ikinci yarısında artış göstermiştir. Bu artışta hiç şüphesiz *Takvim-i Vekayi* ile başlayan gazete sayfalarında iktisadî konulara yer vermek geleneğinin artarak devam etmesinin payı büyüktür. Gerek gazete yazılarının tefrika edilmiş hâli gerekse de bağımsız telif eserlerin ve tercüme eserlerin artması da iktisat disiplininin içeriğini oluşturan iktisadî akımlar, kavramlar, bizzat disiplinin tarihi gibi konularda toplumda aşinalık, malûmat hatta bilgi birikiminin oluşmasının önünü açmıştır. Kısaca toplumu bilgilendirmek, bu bilgi ile kişinin kendi hayatında iktisadî, mâlî pratiklerde başta tasarruflu olmak yahut Mehmed Ekrem'in iktisadın konularına dahil ettiği, kişinin çalışarak elde ettiği serveti nasıl çoğaltacağı bilgisi türünden bilgileri edinmesi için bu eserler yazılmıştır. Kişinin kendi yararına dolayısıyla da bütün ülkeye yararlı olacak rasyonel iktisadî bilgiyi öğrenmesi, pratiğe dökmesi hatta ahlâkının bir parçası yapması *Fenn-i Servet*'in yazılış nedenlerinden biridir. Diğeri ise 1838 Balta Limanı Antlaşması ile başlayıp Avrupa'nın diğer büyük ülkeleri ile imzalanan kapsamlı ticaret anlaşmalarının Osmanlı coğrafyasını Avrupa menşeli ucuz ve çeşitli mallarla dolmasının ülkedeki küçük sanayinin, zanaatkarlığın ve loncaların çökmesi ile başlayan 1881 yılında Düyûn-ı Umumiye ile iyice yerleşen Avrupa'nın ekonomik vesayetinin tamamlanmasıdır. İmparatorluğun mali-iktisadî ve sosyal şartlarını son derece olumsuz etkileyen bu vesayet ülkenin içinde bulunduğu özellikle iktisadî ve mali durumun bilinmesinive anlaşılmasını neredeyse zorunlu kıldı. Bu zorunluğun doğal sonucu okuma yazma bilen Osmanlıların her türden basılı eser vasıtasıyla iktisadî konularda asgari düzeyde bilgi sahibi olmasının sağlanması ile modern iktisadın özellikle orta ve üst kademe okullarda öğretilmesinin yaygınlaşmaya başlamasıdır.

Mehmed Ekrem, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ağır iktisadî ve mali duruma dair herhangi bir bilgi yahut yönetici kesime tavsiye, öğüt vermediği gibi yorum da yapmamıştır. Eser özellikle sıradan Osmanlıların

gündelik iktisadî, mali pratik işlemlerinde tutumlu olmayı, çalışarak elde edilen mal varlığını çoğaltmayı dolayısıyla çalışmayı, verimli ve rasyonel olma açısından kişi hangi işi yapıyorsa o işle ilgili iktisadî bilgiye sahip olmasını salık verir. Bu anlamda eser makro sorunların çözümüne ilişkin düşünceler içermez. Sokulluzâde Mehmed Ekrem, kişinin gündelik hayatta iktisadî, mâlî pratikler konusunda akli davranması ile ahlâkî açıdan doğru ve iyi olan tasarruflu davranması, çalışkan olması gibi kişisel ahlâkî tutumların birlikte gözetilmesi gerektiğini savunur. Zira eser, modern iktisat ile ahlâkın birbirlerini destekleyen iki alan olduğu düşüncesini savunan bir görüş doğrultusunda yazılmıştır.

KAYNAKLAR

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Osmanlı Arşivi Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri

BOA., DH. SAİDd, 37/253, 29 Zilhicce 1290/ 17 Şubat 1874.

İradeler 1255-1310 Katalogları, Hariciye (İ.HR)

BOA.İ..HR, 339/32, 1 Rabiülevvel 1310/ 23 Eylül 1892.

Gazeteler

Vakit, 24 Eylül 1315/M.1898, No: 2, s. 13.

Kitap ve Makaleler

Aktepe, M. Münir. (1982). Dünkü Fransızlar Blak Bey ve oğlu, M. Alexandre Blacque ve Edouard Blacque, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (33), 255-270.

Akyıldız, A. (2020). *Şirket-i Hayriye'nin kuruluş meselesi, Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (Cilt.6, 53-455). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş.

Al-Haj, R. A. (1988). The Ottoman nasihatname as a discourse over morality. (A Temimi Ed.). *Melanges Professeur Robert Mantran* (s. 17-30). Zaghouan.

Budak, A. (2012). *Batılılaşma sürecinde çok yönlü bir Osmanlı aydını Münif Paşa*, (2. Baskı) Bilge Kültür Sanat

Çağman, E. (1999). III. Selim'e sunulan bir ıslahat raporu: Mehmed Şerif Efendi layihası. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (2), 217-233.

Çakır Ç. ve Ş.K. Akar. (1998). İktisat eğitiminin beşiği İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin kuruluşu, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (49), 271-310.

Çakır Ç. (2003). Türkiye'de iktisat tarihi çalışmalarının tarihi üzerine bir deneme. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 1(1), 7-63.

Çakır, Ç. (2005) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı iktisat düşüncesi. *Osmanlı Medeniyeti* (s. 87-105) Klasik Yayınları.

Çeğin, G. ve Göker, E. (2012). *Tözcülüğün tasfiyesi: İlişkisel sosyolojide temel yaklaşımlar*, NotaBene Yayınları.

Çetin, E. (2010). Türk basınına göre Hicaz Demiryolu, *History Studies, Middle East Special Issue*, 99-115. http://dx.doi.org/10.9737/historyS_565

Defterdar Sarı Mehmed Paşa. (1992). *Devlet adamlarına öğütler*. (Hüseyin Ragıp Uğural, Sad.), (3. baskı). Kültür Bakanlığı Yayınları.

Demir, K. (2018). Modern iktisadın öğretilmesi gazetelerin rolü ve gazetelerdeki iktisat kitabı tefrikaları (1860-1870), *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 30 260-280. <https://doi.org/10.31123/akil.465653>

Demir, K. (2019). İlk yerli iktisatçı Mehmet Şerif Efendi'nin iktisadi görüşleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17, 557-580.

Ermış, F. (2020). *Osmanlı'da iktisadi düşünce tarihi*, (M. Tek, A. Edirneligil Çev.). Albaraka Yayınları.

Genç, M. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. Ötüken Neşriyat.

Güler, M. Nuri. (2005). Günümüzde iktisat (ekonomi) biliminin adlandırılma problematiği, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 18 (4), 377-386.

Feis, H. (1930). *Europe The World's banker 1870-1914*. Yale University Press.

Fındıkoğlu, Z.F. (1946). *Türkiye'de iktisat tedrisatı tarihçesi ve İktisat Fakültesi teşkilatı*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisadiyat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayını.

Fleischer, C. H. (1990). From Seyhzade Korkud to Mustafa Âlî: Cultural of the Ottoman nasihatname. (H.W. Lowry & R.S. Hattox, Ed.) *IIIrd Congress on The Social and economic history of Turkey* (s. 67-77). The Isis Press.

Fodor, P. (1986). State and society, crisis and reform, in 15th-17th century Ottoman Mirror for Princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 40 (2-3), 217- 240.

İnalcık, H. (1965). Adaletnameler. *Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, (3-4), 49-145.

Karakışla, Y. S. (1998), Osmanlı sanayi işçi sınıfının doğuşu. (D. Quataert ve E. J. Zürcher, Der.) *Osmanlıdan Cumhuriyet Türkiye'si'ne işçiler* (s. 27-54). İletişim Yayınları.

Karaoğlu, Ö. (2008). Akyiğitzade Musa ve İlm-i iktisat. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 1-21.

Keyder, Ç. (1995). *Türkiye'de devlet ve sınıflar*. (IV. Baskı). İletişim Yayınları.

Kılınçoğlu, Deniz T. (2017). Islamic economics in the late Ottoman Empire: Menâpirzâde Nuri Bey's Mebâhis-i İlm-i Servet, *History of Economics Thought*, 24(3), 528-554. <http://dx.doi.org/10.1080/09672567.2016.1259342>

Kılınçoğlu, Deniz T. (2018). *İslâm, iktisat, ordu ve reform: Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk iktisat eseri ve tarihsel Bağlamı, Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî*, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Koca Sekbanbaşı Risalesi. (1974). (Abdullah Uçman Haz.). Ter-cüman 1001 Temel Eser.

- Koç, S.İ. (2013). *Osmanlı Devleti'nde iktisat eğitiminin gelişimi (1859-1923)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koloğlu, O. (2010). *Osmanlı dönemi basının içeriği*. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de iktisadi düşüncenin gelişmesi 1838-1918, Makaleler 2, Siyasal ve Sosyal Bilimler*, İletişim Yayınları.
- Mehmed Cavid. (1897-1899). *İlm-i İktisad*. Karabet Matbaası.
- Mücellidoğlu, A. Ç. (1968-1969). *Yeni Mülkiye tarihi ve mülkiyeliler*, (C.I). Mars Matbaası.
- Özdemir, B. (2010). *Osmanlı Devleti dış borçları*, T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları
- Özkaya, Y. (1974). XVIII. yüzyılda çıkarılan Adalet-nâmelere göre Türkiye'nin iç durumu. *Belleten*, 38(151), 445-491.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (7)2, 135-151.
- Pamuk, Ş. (1984). The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896, *The Journal of Economic History* 44 (01), 112-113. https://www.researchgate.net/publication/46544310_The_Ottoman_Empire_in_the_Great_Depression_of_1873-1896
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913*. (III. Baskı). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Polanyi, K. (2018). The Economy as Instituted Process, (M. Granovetter & R. Swedberg, Eds.) *The Sociology of economic life* (3-21). Routledge.
- Powell, C. ve Dépelteau, F. (Ed.). (2015). *İlişkisel Sosyoloji: Ontolojik ve Teorik Yönelimler*, (Ö. Akkaya, Çev.). (A. Esgin-G. Çeğin, Haz.). Phoenix Yayınevi.
- Sayar, A.G. (2000) *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)*, (2. Baskı). Ötüken Yayınları.
- Sayar, A.G. (2003). İlk iktisat muallimi Serendi Arşizen. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (29), 115-127.
- Serendi Arşizen, Osmanlı'da bir politik iktisad kitabı: Tasarrufât-ı Mülkiye*. (2011). (H. Genç ve M. Erdem Özgür, Der.). Kitabevi Yayınları.
- Sokulluzâde Mehmed Ekrem. (1316/1898). *Fenn-i Servet. Konstantiniyye: Asır Matbaası*,
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da eğitimin modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, otokrasi ve disiplin*. İletişim Yayınları.
- Steininger, F. (2017). *Morality, emotions, and political community in the Late Ottoman Empire (1878-1908)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi] Berlin: Freie Universität Berlin.
- Toprak, Z. (1985). II. Meşrutiyet Döneminde iktisadi düşünce. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, (C. III, 635-640) İletişim Yayınları.
- Toprak, Z. (2008). Bir finansal tarih klasığı: Hasan Ferid'in Nakid ve İtibâr-ı Malî'si, içinde (XIV-XVI). *Hasan Ferid, Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, Cilt I – Meskûkat*, (M. H. Sağlam, Haz.) T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul
- Tütengil, C.O. (1965). *Türkçede ilk iktisat kitabı konusu ve yeni bir eser üzerine notlar*. İstanbul İktisat Dergisi, 25(1-2), 141-150.
- Uğur, A. (1992). *Osmanlı Siyaset-nâmeleri*. Erciyes Üniversitesi Yayını.
- Yeşil, F. (2010). *Aydınlanma çağında bir Osmanlı kâtibi: Ebubekir Râtib Efendi*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.